

811.1612 36(082)

Д 70

ДОСЛІДЖЕННЯ З ГРАМАТИЧНОЇ БУДОВИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Збірник наукових праць

Дніпропетровськ 1988

На думку деяких лінгвістів, у ролі узагальнюючих нерідко можуть виступати складні синтаксичні конструкції⁵. Але, на наш погляд, питання це залишається проблемним. Навряд чи в реченні «Думалося, що Войтишич за своє довге життя вже звершив усе, написано йому на роду: геройства, зради, підступи й підлоти» (П. Загребельний) узагальнюючою є конструкція **усе, написано йому на роду**. Ідею узагальнення передає займенник **усе**, який виступає додатком, а дієприкметниковий зворот поширює його. Поширюючими елементами, які часто обумовлені однорідними членами, можуть виступати підрядні словоформи, предикативна пояснююча частина синтаксичної конструкції, полупредикативна пояснююча частина синтаксичної конструкції. Напр.: «Я пливу за водою, і світ пливе наді мною, пливають хмари весняні — весело змагаються в небі, попід хмарами лине *перелітне птаство* — качки, чайки, журавлі» (О. Довженко); «Поеднувала в собі **все**, що *жінку досконалою і милою могло зробити*, чулість серця, велич душі, солодкість у спілкуванні, оздобний розум, чарівливу поставу» (П. Загребельний).

Таким чином, будь-який самостійний лексико-морфологічний клас слів може виступати в ролі узагальнюючих слів. Займенники, прислівники, іменники в плані морфологічного вираження складають ядро категорії узагальнення. Узагальнюючі слова — дієслова, прикметники, числівники — вважаємо явищами периферійними.

В. В. Пруняк

ЗВОРОТНО-ЗАПИТАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ В СТРУКТУРІ ВУЗІВСЬКОЇ ЛЕКЦІЇ

Питальні речення, крім розмовно-побутового стилю, де вони становлять одну з основних форм спілкування, властиві й іншим функціонально-стилістичним різновидам: художньому, публіцистичному, а також і науковому. За допомогою цих конструкцій мовець намагається одержати від співрозмовника певну інформацію з метою розширення даних про ті чи інші реалії, що його цікавлять. Однак якщо у розмовному мовленні запитання використовуються з метою безпосереднього спілкування, то в науковому вони функціонують як засіб зосередження уваги адресата на тлумаченні, яке наступить після виголошення запитання.

⁵ Слинько І. І. Речення з однорідними членами. С. 58—66; Бондаревська О. Д. Синтаксична роль узагальнюючих слів у реченнях з однорідними членами. С. 203—209; Плиско К. М. Лінгво-дидактичні основи методики вивчення теми «Речення з узагальнюючими словами при однорідних членах» // УМЛШ. 1976. № 1.

У письмовій формі наукового стилю зворотньо-запитальні конструкції використовуються рідко, оскільки приводять до нечіткості, неясності викладу. В усному мовленні, особливо в жанрі вузівської лекції, їх функціонування досить поширене: статистичні дані свідчать про те, що на 100 речень використовується в середньому 20 запитальних конструкцій. В усних висловлюваннях запитання вживаються як засіб логічного зв'язку, що передає інформацію «про ідентичну тему з одного сегмента тексту в інший»¹. Наявність запитального речення передбачає подальше слідування одного або кількох речень, в яких міститься відповідь на запитання. Таким чином, відбувається діалогізація монологічного мовлення, яка забезпечує логічну зв'язаність завдяки тому, що відповідь на запитання є неминучою реакцією, коли мовцеві «не залишається нічого іншого, як відповісти на це запитання»².

Використання зворотньо-запитальних конструкцій в усному навчальному мовленні має велике значення, оскільки воно сприяє активному сприйняттю інформації, внаслідок чого в аудиторії можливе «інтелектуальне співпереживання», яке є головним засобом створення контакту між лектором і слухачами: «Лектор, висловлюючи свою точку зору, як би публічно мислить, а аудиторія, активно слідкуючи за розвитком його думки, виконує ту ж розумову роботу»³. Таким чином, лектор спонукає слухачів до відповіді, стимулює їх мислення. Зворотньо-запитальні конструкції, на думку Д. Х. Баранника, «імітують звернення до слухача і таким чином активізують його участь у пізнавальному процесі, сприяють продуктивному засвоєнню матеріалу»⁴. Діалогізація усного навчального мовлення з властивими для неї зворотньо-запитальними конструкціями відкриває широкий простір для того, щоб за допомогою її місткої і гнучкої логічної структури перетворити вузівську лекцію в живе і творче спілкування, яке забезпечило б не тільки швидко, але й ефективно засвоєння інформації.

Залежно від мети використання питальні речення поділяються на:

- а) питальні речення, що передбачають тільки ствердження або заперечення;
- б) питальні речення, що передбачають відповідь;
- в) риторичні речення (запитання);

¹ Брчакова Д. О. О связности в устных коммуникатах // Синтаксис текста. М., 1979. С. 260.

² Лурия А. Р. Курс общей психологии. Лекции 41—46. М., 1965, С. 34.

³ Зимняя И. А. Психология и учет ее требований в устной пропаганде. М., 1980. С. 6.

⁴ Стилістика усного мовлення // Сучасна українська літературна мова. Стилістика / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда. Київ, 1973. С. 526.

г) питальні речення, які використовуються для внутрішніх міркувань і не передбачають відповіді.

Аналіз фактичного матеріалу дає можливість зробити висновок про те, що у вузівській лекції використовуються три перших різновиди питальних конструкцій. Серед них найуживанішими є структури, що передбачають ствердження або заперечення. Використання їх у мовній діяльності викладача, на наш погляд, має велике значення, оскільки лектор за допомогою таких запитань активізує мислення аудиторії перед поясненням більш складного матеріалу або з метою узагальнення тих чи інших наукових фактів. Напр.: «Давайте поміркуємо — чи можуть лексичні значення існувати без граматичних, поза граматичними, товариші? Ні. А... граматичні значення можуть існувати поза лексичними? Теж не можуть» [1]*.

Іноді лектор використовує цілий ряд запитань, в яких перераховує кілька думок, поглядів на дану проблему. Слухачам необхідно вибрати найбільш правильну відповідь або об'єднати всі відповіді на поставлені запитання в одне ціле, зробити висновок. Напр.: «Ви знаєте, що навіть і ста слів, вважають науковці, досить для того, щоб елементарно порозумітись. Вивчили ви хай тисячу слів. Ви зможете розмовляти по-англійськи? А по-французьки? А будь-якою мовою? Ні. Для того щоб можна було спілкуватись, слова треба певним чином ор-га-ні-зу-ва-ти» [1]. За допомогою запитань лектор може підкреслити суперечність наукового факту. Щоб поєднати в одному висловлюванні дві різних логічних концепції або два суперечливі погляди, лектор використовує запитання для доведення заперечення хибного і ствердження істинного, тобто відбувається зіставлення ствердження і заперечення за допомогою запитання.

Питальні речення, що передбачають відповідь адресата, найчастіше вживаються з метою активізації уваги аудиторії або для створення проблемної ситуації. Напр.: «Подивіться, на які компоненти ділиться слово «берізка»? Що являє собою найменший значущий компонент слова? Як він називається?» — «Морфема». — «Правильно, морфема» [4].

У вузівській лекції часто використовуються риторичні запитання. Основна мета таких конструкцій—привернути увагу слухачів до аналізу найбільш важливих і складних положень лекції, а також окреслити коло питань, які розглядатимуться на занятті: «Товариші, що становить сутність природи, всесвіту? Що таке людина і яке її місце в суспільстві, світі? Далі. Чи здатна вона пізнати і

* Тут і далі цифра в дужках вказує на порядковий номер, під яким у списку текстів помічено джерело.

перетворити світ? А якщо так, то яким чином? Ось ці питання ми сьогодні повинні розглянути» [2].

Дуже часто риторичні запитання використовуються перед формулюванням визначення наукового поняття, терміну, закону і т. п. Напр.: «Що таке колоніалізм? Колоніалізм — це політичне, економічне і духовне поневолення країни пануючим класом експлуататорської держави» [7]. Як правило, лектор вживає риторичні запитання для ствердження чи заперечення певного наукового факту. Форма таких запитань сама підказує недвозначну відповідь: «Тепер скажіть, будь ласка: можна назвати точну кількість мов у світі? Ясна річ, що ні!» [1]. Дуже часто викладач використовує риторичні запитання для того, щоб звернути увагу аудиторії на тлумачення причини виникнення того чи іншого явища: «Чому ми з вами в українській мові розрізняємо іменники на позначення назв істот і неістот? — Тому, що вони матеріально виражаються, тобто за допомогою граматичних засобів» [4]. У мові лектора можуть функціонувати запитання, пов'язані з попереднім висловлюванням. Вони відіграють важливу роль в організації композиції лекції, у забезпеченні логічності її частин. Напр.: «Окремі елементи реалізму літератури другої половини XVIII ст. синтезувалися у творчості Тараса Шевченка в художній метод, який ми називаємо критичним реалізмом.

Чим же характеризується критичний реалізм? Для нього характерне...» [5].

Як бачимо, за допомогою запитання до попереднього абзацу приєднується новий абзац-відповідь.

Риторичні запитання можуть використовуватись у заключній частині лекції, коли робляться висновки. Напр.: «Отже, в чому полягає загальна криза капіталізму? Ми вже говорили з вами? Повторимо. Хто відповідь?» [3]. У даному випадку лектор ставить запитання для того, щоб перевірити рівень засвоєння навчального матеріалу. У мовній практиці лектора можуть функціонувати ще запитання, з яких він починає лекцію чи розгляд наступного питання. Ці запитання можуть бути не пов'язаними з попереднім висловлюванням. Вони служать для підготовки аудиторії до сприйняття нового матеріалу. Напр.: «Що є предметом вивчення психології? Як ви гадаєте? Це насамперед що? Це факти психологічного життя, які мають якісну або кількісну характеристику. Так?» [6].

Часто в усному навчальному мовленні побутують слова-актуалізатори, які сприяють виразненню окремих компонентів висловлювання, особливо важливих для дальшого повідомлення. Вони, як правило, знаходяться в препозиції по відношенню до виділеної синтагми: «І ось є декілька мовних засобів, за допомо-

гою яких виражається що? — Граматичне значення?» [4]. Запитання за допомогою актуалізатора «що?» направлене на компонент, який являє собою комунікативну значущість у даному висловлюванні. Як правило, цей компонент вимовляється після деякої паузи з інтонацією пониження (для вимови актуалізатора характерна підвищена інтонація), що сприяє створенню певного контрасту і концентрує увагу аудиторії. У досліджуваному матеріалі ми визначили перевагу таких актуалізаторів, як «що?», «чого?», «чим?», «який?», «яка?», «яке?». Найчастіше вони використовувались з метою актуалізації реми.

Як бачимо, зворотно-запитальні конструкції відіграють важливу роль у структурі вузівської лекції. По-перше, вони функціонують як засіб передачі логічних зв'язків між окремими одиницями тексту, по-друге, сприяють підвищенню активності слухачів, розвивають їх розумові здібності. По-третє, запитання і відповідь використовують як засіб створення контакту з аудиторією, в результаті чого зростає ефект безпосереднього спілкування з слухачами. Використання цих мовних одиниць допомагає лектору утримувати і стимулювати увагу студентів, зближує його з аудиторією, робить лекцію живою, емоційно-експресивно забарвленою.

Список текстів лекцій, використаних у статті:

1. Лекція із вступу до мовознавства на тему: «Граматика», прочитана 19.12.1984 р. в Криворізькому педінституті.
2. Лекція з марксистсько-ленінської філософії на тему: «Філософія як наука», прочитана 10.02.1986 р. в Криворізькому педінституті.
3. Лекція з політичної економії на тему: «Загальна криза капіталізму», прочитана 18.10.1985 р. в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті.
4. Лекція з теорії літератури на тему: «Критичний реалізм», прочитана 19.04.1986 р. у Кіровоградському педінституті.
5. Лекція з сучасної української мови на тему: «Морфологія», прочитана 15.03.1986 р. в Криворізькому педінституті.
6. Лекція з психології на тему: «Вступ. Предмет психології», прочитана 24.02.1986 р. в Криворізькому педінституті.
7. Лекція з наукового комунізму на тему: «Загальна криза капіталізму і революційний рух робітничого класу», прочитана 20.11.1985 р. в Полтавському педінституті.